

**ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ФАКУЛЬТЕТ СУСПІЛЬНИХ НАУК
Кафедра соціології та соціальної роботи**

 ЗАТВЕРДЖУЮ
Декаан факультету суспільних наук
Остапець Ю. О.
«10» Листопада 2021 року

РОБОЧА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

МЕДИКО-СОЦІАЛЬНІ ОСНОВИ ЗДОРОВ'Я

Рівень вищої освіти	перший (бакалаврський)
Галузь знань	23 Соціальна робота
Спеціальність	231 Соціальна робота
Освітня програма	Соціальна робота
Статус дисципліни	обов'язкова
Мова навчання	українська

Ужгород 2021

Робоча програма навчальної дисципліни «**Медико-соціальні основи здоров'я**»
для здобувачів вищої освіти галузі знань **23 Соціальна робота** спеціальності
231 Соціальна робота освітньої програми **Соціальна робота**.

Розробники: СІКСАЙ ЛЮДМИЛА ТЕОДОРІВНА
доктор медичних наук, професор
професор кафедри пропедевтики внутрішніх хвороб

Робочу програму розглянуто та затверджено на засіданні кафедри
пропедевтики внутрішніх хвороб

протокол № 10 від «29» червня 2021 р.

Завідувач кафедри _____ /Сірчак Є.С./

Схвалено науково-методичною комісією факультету суспільних наук

протокол № 8 від «01» липня 2021 р.

Голова науково-методичної комісії _____ /Попадич О.О./

1. ОПИС НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Найменування показників	Розподіл годин за навчальним планом	
	Денна форма навчання	Заочна форма навчання
Кількість кредитів ЄКТС – 9	Рік підготовки:	
Загальна кількість годин – 270	1, 2	2
Кількість модулів – 2	Семестр:	
Тижневих годин для денної форми навчання:	2, 3	3, 4
аудиторних – 4	Лекції:	
самостійної роботи студента – 134	74	20
	Практичні (семінарські):	
	60	16
Вид підсумкового контролю: залік, іспит	Лабораторні:	
Форма підсумкового контролю: усна	Самостійна робота:	
	134	234

2. МЕТА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Метою вивчення навчальної дисципліни «**Медико-соціальні основи здоров'я**» є ознайомити студентів із сучасними теоретичними положеннями та практичними програмами в галузі валеології, соціальної медицини та гігієни; системою управління охороною здоров'я; зв'язками та межами компетенції медичних установ, установ та закладів соціального захисту, соціальних служб та інших організацій.

Відповідно до освітньої програми, вивчення дисципліни сприяє формуванню у здобувачів вищої освіти таких компетентностей:

Загальні компетентності (ЗК):

– знання і розуміння предметної області та розуміння професії, базових понять соціальної роботи (ЗК-2);

– здатність приймати обґрунтовані рішення (ЗК-9).

Фахові компетентності спеціальності (ФК):

– володіння навичками аналізу соціального та фізичного середовища, інфраструктури забезпечення благополуччя різних груп населення (ФК-4);

– готовність до участі в підготовці, організації і проведенні соціальних досліджень з метою виявлення соціально значимих проблемних ситуацій, визначення стратегій, методів їх вивчення і вироблення рекомендацій з їх вирішення (ФК-5);

– готовність систематично використовувати результати наукових досліджень у забезпеченні ефективності роботи соціальних (медико-соціальних) закладів і служб (ФК-8);

– організація і проведення заходів з профілактики соціальних проблем, які порушують нормальну життєдіяльність особи, сім'ї, групи, громади та суспільства в цілому (ФК-13);

– здатність використовувати професійно профільовані знання в галузі соціології, психології, медицини, педагогіки, права, менеджменту та ін. наук для діагностики, прогнозування проектування і моделювання соціальних процесів і явищ у контексті соціального захисту населення, з метою максимізації соціальних ресурсів у відповідності до потреб та інтересів користувачів послуг (ФК-14);

– розробка і впровадження інформаційно-просвітницьких програм та соціальної реклами (ФК-18).

3. ПЕРЕДУМОВИ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Передумовами вивчення навчальної дисципліни є опанування таких навчальних дисциплін (НД) освітньої програми (ОП):

ОК1.2.9 Система соціальних закладів і служб

4. ОЧІКУВАНІ РЕЗУЛЬТАТИ НАВЧАННЯ

Відповідно до освітньої програми «Соціальна робота», вивчення навчальної дисципліни повинно забезпечити досягнення здобувачами вищої освіти таких програмних результатів навчання (ПРН):

Програмні результати навчання	Шифр ПРН
– визначати зміст діяльності, зв'язки та межі компетенції установ та закладів соціального захисту, соціальних служб, медичних установ, інших організацій	ПРН12.
– обґрунтовувати необхідність соціальних змін, прийняття практичних рішень щодо покращення соціального добробуту та підвищення соціальної безпеки;	ПРН15.
– володіти методиками збереження та зміцнення фізичного здоров'я людини;	ПРН25.
– знати сучасні теоретичні положення соціальної медицини та гігієни, структуру системи охорони здоров'я та вміти надавати першу медичну допомогу в екстрених ситуаціях.	ПРН28

Очікувані результати навчання, які повинні бути досягнуті здобувачами освіти після опанування навчальної дисципліни:

Очікувані результати навчання з дисципліни	Шифр ПРН
– вміти розробляти заходи щодо організації діяльності закладів охорони здоров'я;	ПРН12.
– вміти оцінювати зв'язок та вплив соціально-економічних та біологічних чинників на здоров'я індивідуума, сім'ї, популяції; вміти використовувати методи аналізу якості надання медичної допомоги;	ПРН15.
– вміти, керуючись знаннями про стан здоров'я клієнтів та принципів профілактики і методів пропаганди здорового способу життя, оцінити стан здоров'я клієнтів на ділянці обслуговування; вміти організувати пропаганду здорового способу життя, первинну профілактику захворювань та травм серед населення; вміти проводити комплексну оцінку стану	ПРН25.

здоров'я на основі різноманітних показників;	
– знати основні поняття та категорії соціальної медицини й медико-соціальних основ здоров'я; аналізувати обсяг і якість наданої медичної допомоги різним категоріям населення; трактувати основні принципи управління в охороні здоров'я, використовувати технологію розробки управлінських рішень щодо покращання стану здоров'я населення та якості медичної допомоги.	ПРН28.

5. ЗАСОБИ ДІАГНОСТИКИ ТА КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ НАВЧАННЯ

Засоби оцінювання та методи демонстрування результатів навчання

Засобами оцінювання результатів навчання та методами демонстрування з навчальної дисципліни є:

- поточний контроль – здійснюється для всіх видів аудиторних занять під час їх проведення. Метою поточного контролю є визначення рівня досягнень дисциплінарних результатів навчання студента за певним розділом (темою) робочої програми дисципліни, практичними заняттями, самостійною роботою;
- проміжний (модульний) контроль має на меті оцінювання знань, умінь та практичних навичок студента, набутих під час засвоєння теоретичного і практичного матеріалу після вивчення логічно завершеної частини навчальної дисципліни;
- підсумковий контроль передбачає комплексне оцінювання рівня сформованості результатів навчання з дисципліни.

Форми контролю та критерії оцінювання результатів навчання

Форми поточного контролю: самостійна робота, стандартизовані тести, реферат, доповідь з презентацією.

Знання, вміння та навички студентів оцінюються через визначення якості виконання конкретизованих завдань. Кількісна оцінка певного поточного контролю за конкретним видом навчального заняття визначається як сума балів за окремі види навчальної роботи. Максимальна кількість балів, яку може отримати студент за результатами поточного контролю протягом одного модуля – 50.

Форма модульного контролю: контрольна робота. Передбачає розкриття теоретичних питань і розв'язування тестів. Підсумкова оцінка за кожний модуль складається із суми балів за поточне оцінювання і результату модульної контрольної роботи (максимальна оцінка – 100 балів).

Форма підсумкового семестрового контролю: залік / іспит у формі усної відповіді.

Результат залікового / екзаменаційного контролю визначається як середньоарифметичне значення двох модулів. Якщо студент погоджується з набраною кількістю балів, ця оцінка може бути виставлена в екзаменаційну відомість. Якщо студент не отримав достатньої кількості балів (менше 60) або

не погоджується з підсумковою оцінкою, то він складає залік / іспит. Максимальна оцінка за усну відповідь на іспиті – 100 балів.

Розподіл балів, які отримують здобувачі вищої освіти (модуль 1)

Поточне оцінювання та самостійна робота				Модульна контрольна робота	Сума
T1	T2	T3	T4	50	100
5	15	15	15		

Розподіл балів, які отримують здобувачі вищої освіти (модуль 2)

Поточне оцінювання та самостійна робота				Модульна контрольна робота	Сума
T5	T6	T7	T8	50	100
10	10	10	20		

Оцінювання окремих видів навчальної роботи з дисципліни

Вид діяльності здобувача вищої освіти	Модуль 1	
	Кількість	Максимальна кількість балів (сумарна)
доповідь з презентацією	4	50
підсумковий модульний контроль	1	50
Разом		100

Вид діяльності здобувача вищої освіти	Модуль 2	
	Кількість	Максимальна кількість балів (сумарна)
доповідь з презентацією	4	50
підсумковий модульний контроль	1	50
Разом		100

Критерії оцінювання модульної контрольної роботи

Критерії оцінювання теоретичних завдань на модульній контрольній роботі (1 теоретичне завдання, максимальна кількість балів за 1 завдання – 10 балів): 0 – студент не володіє навчальним матеріалом та не в змозі його висвітлити; 1 – 3 балів – студент не володіє навчальним матеріалом у достатньому обсязі, проте фрагментарно, поверхово (без аргументації та обґрунтування) викладає окремі питання навчальної дисципліни, не розкриває зміст теоретичних питань; 4 – 6 балів – студент відтворює значну частину навчального матеріалу, висвітлює його основний зміст, виявляє елементарні знання окремих положень, але не здатний до глибокого, всебічного аналізу, обґрунтування та аргументації, не користується необхідною літературою; 7 – 9 балів – студент достатньо повно володіє навчальним матеріалом, обґрунтовано його викладає, в основному розкриває зміст теоретичних запитань, використовуючи при цьому обов'язкову літературу, послуговується науковою термінологією, але при висвітленні деяких питань не вистачає достатньої глибини та аргументації; 10 балів – студент у повному обсязі володіє навчальним матеріалом, вільно, самостійно та аргументовано його викладає, глибоко та всебічно розкриває зміст теоретичних запитань та практичних

завдань, використовуючи при цьому обов'язкову та додаткову літературу, вільно послуговується науковою термінологією.

Критерії оцінювання практичних завдань на модульній контрольній роботі (10 тестових завдань, максимальна кількість за 1 тестове завдання – 4 бали): 0 балів – студент надав неправильну відповідь на тестове завдання; 4 бали – студент надав правильну відповідь на тестове завдання.

Критерії оцінювання підсумкового семестрового контролю

40-50 балів – студент у повному обсязі володіє навчальним матеріалом, вільно, самостійно та аргументовано його викладає, глибоко та всебічно розкриває зміст теоретичних запитань, використовуючи при цьому обов'язкову та додаткову літературу, вільно послуговується науковою термінологією.

30-39 балів – студент достатньо повно володіє навчальним матеріалом, обґрунтовано його викладає, в основному розкриває зміст теоретичних запитань, використовуючи при цьому обов'язкову літературу, послуговується науковою термінологією. Але при висвітленні деяких питань не вистачає достатньої глибини та аргументації.

20-29 балів – студент відтворює значну частину навчального матеріалу, висвітлює його основний зміст, виявляє елементарні знання окремих положень. Не здатний до глибокого, всебічного аналізу, обґрунтування та аргументації, не користується необхідною літературою.

10-19 балів – студент не володіє навчальним матеріалом у достатньому обсязі, проте фрагментарно, поверхово (без аргументації та обґрунтування) викладає окремі питання навчальної дисципліни, не розкриває зміст теоретичних питань.

1-9 бали – не в змозі викласти зміст питань, володіє навчальним матеріалом на рівні розпізнавання явищ, допускає істотні помилки, вирішує завдання, які потребують однослівної відповіді.

0 – студент не володіє навчальним матеріалом та не в змозі його висвітлити.

Семестровий контроль з дисципліни здійснюється в усній формі. Семестровий залік / іспит проводиться за навчальним матеріалом, визначеним робочою навчальною програмою дисципліни у повному обсязі. Підсумкова кількість балів виставляється за 100-бальною шкалою та за національною шкалою. Студент отримує три питання з різних тем, визначених робочою навчальною програмою дисципліни. Кожне запитання оцінюється окремо: 1-ше – 30 балів, 2-ге – 30 балів, 3-тє – 40 балів. Загальна оцінка виводиться як арифметична сума отриманих балів. Критерієм оцінки відповідей служить рівень володіння студентом навчальним матеріалом. Залік / іспит вважається складеним за умови отримання не менше 60 балів.

Підсумкова оцінка з дисципліни здійснюється згідно з Методикою переведення показників успішності знань студентів Університету в систему оцінювання за шкалою ECTS.

6. ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

6.1. Зміст навчальної дисципліни

Модуль 1.

Тема 1. Теоретичні основи методики навчання дисципліни. Мета, предмет, об'єкт та завдання курсу. Зв'язок дисципліни з іншими навчальними дисциплінами. Значення дисципліни для здобувачів освітньої програми «Соціальна робота».

Тема 2. Медико-соціальні аспекти здоров'я в законодавстві України. Історія формування підходів щодо запобігання захворюванням в Україні. Чинне законодавство України про охорону здоров'я та нормативні документи, що визначають діяльність закладів охорони здоров'я. Охорона здоров'я як система, її головна мета. Основні типи функціонування систем охорони здоров'я в світі. Система охорони здоров'я та принципи охорони здоров'я в Україні.

Тема 3. Державна комплексна програма по зміцненню здоров'я і профілактиці захворювань. Заходи щодо запобігання інвалідності та збереження трудових ресурсів. Упровадження принципів збереження здоров'я в законах України про охорону здоров'я, соціальний захист осіб з обмеженими можливостями, запобігання інвалідності та реабілітацію. Загальнонаціональні та галузеві програми, спрямовані на збереження здоров'я народу України.

Тема 4. Зміст діяльності, зв'язки та межі компетенції установ та закладів соціального захисту, соціальних служб, медичних установ, інших організацій. Забезпечення прав громадян на охорону здоров'я. Визначення прав та обов'язки громадян у галузі охорони здоров'я, професійних прав і обов'язків медичних працівників, працівників установ та закладів соціального захисту, соціальних служб та інших організацій. Реформування системи охорони здоров'я на сучасному етапі, чинники, які зумовлюють потребу в реформуванні. Трансформація державної системи (бюджетної) охорони здоров'я в систему медичного страхування. Функції та зміст діяльності соціального працівника в процесі організації медико-соціальної допомоги хворим на найважливіші хронічні захворювання.

Модуль 2.

Тема 5. Санітарна освіта як розділ охорони здоров'я. Поняття про профілактику. Основні принципи і види профілактики. Система попередження захворювань, усунення чинників ризику. Характеристика індивідуальної та суспільної видів профілактики. Первинна профілактика як система заходів попередження виникнення та впливу факторів ризику розвитку захворювань (вакцинація, раціональний режим праці і відпочинку, раціональне якісне харчування, фізична активність, оздоровлення навколишнього середовища тощо). Вторинна профілактика як комплекс заходів, спрямованих на усунення виражених чинників ризику, які за певних умов (стрес, ослаблення імунітету, надмірні навантаження на будь-які інші функціональні системи організму) можуть призвести до виникнення, загострення та рецидиву захворювання.

Тема 6. Зміст і методи проведення санітарно-просвітницької роботи. Організаційно-методичне забезпечення з питань корекції способу життя, пропагування медичних та гігієнічних знань і здорового способу життя.

Упровадження науково обґрунтованих заходів щодо первинної та вторинної профілактики захворювань. Мета й завдання пропагування здорового способу життя. Масова, групова й індивідуальна пропаганда. Засоби усної пропаганди (популярна лекція, агітаційно-інформаційний виступ, бесіда, круглий стіл, семінар, дискусія, вікторина, конференція тощо). Метод друкованої пропаганди (брошура, буклет, бюлетень, журнал, календар, стаття, книга, листівка, гасло, пам'ятка, стінна газета тощо). Упровадження нових методів пропаганди. Підготовка рекомендацій для пропагування здорового способу життя.

Тема 7. Проблеми залежностей в сучасному суспільстві. Місце медико-соціальних основ здоров'я у формуванні загального світогляду та культури людини. Статистичні дані, що відбивають медико-соціальні наслідки зазначених залежностей в Україні та у світі. Соціально-психологічні принципи підвищення мотивації до зменшення вживання тютюну, алкоголю, наркотиків.

Тема 8. Підготовка до надання першої медичної допомоги при невідкладних станах. Імобілізація пошкодженої ділянки тіла людини. Накладання транспортної шини з підручного матеріалу на плече, передпліччя, нижню кінцівку. Перша медична допомога при шоківому стані потерпілого. Тактика і невідкладна допомога при судомних станах і колапсі. Загальні принципи і методи реанімації. Реанімація при зупинці дихання. Реанімація при зупинці кровообігу.

6.2. Структура навчальної дисципліни

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин					
	Форма навчання: денна					
	Усього	у тому числі				
лекції		практичні	лабораторні	індив.робота	самостійна робота	
Модуль 1.						
Тема 1. Теоретичні основи методики навчання дисципліни	13	2	0			11
Тема 2. Медико-соціальні аспекти здоров'я в законодавстві України	40	10	8			22
Тема 3. Державна комплексна програма по зміцненню здоров'я і профілактиці захворювань	40	10	8			22
Тема 4. Зміст діяльності, зв'язки та межі компетенції установ та закладів соціального захисту, соціальних служб, медичних установ, інших організацій	40	10	12			18
Модульна контрольна робота	2	2	0			0
Разом за модуль 1	135	34	28			73

Разом за семестр	135	34	28			73
Модуль 2.						
Тема 5. Санітарна освіта як розділ охорони здоров'я	30	8	4			18
Тема 6. Зміст і методи проведення санітарно-просвітницької роботи	30	10	6			14
Тема 7. Проблеми залежностей в сучасному суспільстві	30	10	6			14
Тема 8. Підготовка до надання першої медичної допомоги при невідкладних станах	43	10	16			17
Модульна контрольна робота	2	2	0			0
Разом за модуль	135	40	32			63
Разом за семестр	135	40	32			63
Разом	270	74	60			136

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин					
	Форма навчання: заочна					
	Усього	у тому числі				
лекції		практичні	лабораторн	інд.робота	самостійна робота	
Тема 1. Теоретичні основи методики навчання дисципліни	13	2	0			11
Тема 2. Медико-соціальні аспекти здоров'я в законодавстві України	40	2	2			36
Тема 3. Державна комплексна програма по зміцненню здоров'я і профілактиці захворювань	40	2	2			36
Тема 4. Зміст діяльності, зв'язки та межі компетенції установ та закладів соціального захисту, соціальних служб, медичних установ, інших організацій	40	4	2			34
Тема 5. Санітарна освіта як розділ охорони здоров'я	30	2	2			26
Тема 6. Зміст і методи проведення санітарно-просвітницької роботи	30	2	2			26
Тема 7. Проблеми залежностей в сучасному суспільстві	30	2	2			26
Тема 8. Підготовка до надання першої медичної допомоги при невідкладних станах	43	4	4			35
Модульна контрольна робота	4	0	0			4
Разом по курсу	270	20	16			234

6.3. Теми практичних (семінарських, лабораторних) занять

№ з/п	Назва теми	Кількість годин	
		денна	заочна
1	Тема 1. Теоретичні основи методики навчання дисципліни	0	0
2	Тема 2. Медико-соціальні аспекти здоров'я в законодавстві України	8	2
3	Тема 3. Державна комплексна програма по зміцненню здоров'я і профілактиці захворювань	8	2
4	Тема 4. Зміст діяльності, зв'язки та межі компетенції установ та закладів соціального захисту, соціальних служб, медичних установ, інших організацій	12	2
5	Тема 5. Санітарна освіта як розділ охорони здоров'я	4	2
6	Тема 6. Зміст і методи проведення санітарно-просвітницької роботи	6	2
7	Тема 7. Проблеми залежностей в сучасному суспільстві	6	2
8	Тема 8. Підготовка до надання першої медичної допомоги при невідкладних станах	16	4
Разом		60	16

6.4. Самостійна робота

№ з/п	Назва теми	Кількість годин	
		денна	заочна
1	Тема 1. Теоретичні основи методики навчання дисципліни	11	11
2	Тема 2. Медико-соціальні аспекти здоров'я в законодавстві України	22	36
3	Тема 3. Державна комплексна програма по зміцненню здоров'я і профілактиці захворювань	22	36
4	Тема 4. Зміст діяльності, зв'язки та межі компетенції установ та закладів соціального захисту, соціальних служб, медичних установ, інших організацій	18	34
5	Тема 5. Санітарна освіта як розділ охорони здоров'я	18	26
6	Тема 6. Зміст і методи проведення санітарно-просвітницької роботи	14	26
7	Тема 7. Проблеми залежностей в сучасному суспільстві	14	26
8	Тема 8. Підготовка до надання першої медичної допомоги при невідкладних станах	17	35
Модульна контрольна робота		0	4
Разом		136	234

7. ІНСТРУМЕНТИ, ОБЛАДНАННЯ ТА ПРОГРАМНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ, ВИКОРИСТАННЯ ЯКИХ ПЕРЕДБАЧАЄ НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

1. Конспекти лекцій.
2. Інструктивно-методичні матеріали до семінарських (практичних) занять.

3. Електронні презентації до лекційних занять.
4. Навчальні відео, документальні та авторські програми.

8. РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ

Основна література

1. Вороненко Ю.В., Прус Л.О., Чуйко А.П. Посібник із соціальної медицини та організації охорони здоров'я. Київ: Здоров'я, 2002. 358 с.
2. Громадське здоров'я: підручник для студ. вищих мед. навч. Закладів / В.Ф.Москаленко, О.П.Гульчій, Т.С.Грузева (та ін.). Вінниця: Нова книга, 2013. 560 с.
3. Збірник тестових завдань до державних випробувань з гігієни, соціальної медицини, організації та економіки охорони здоров'я: навчальний посібник. / В.Ф.Москаленко, В.Г.Бардов, О.П.Яворовський [та ін.]. Вінниця: Нова Книга, 2012. 200 с.
4. Олійник П.В., Омельчук С.Т., Чаплик В.В. Медицина надзвичайних ситуацій: підручник для студентів вищих навч. закладів IV рівня акред. Вінниця: Нова книга, 2012. 352 с.
5. Програмні тестові питання з соціальної медицини та організації охорони здоров'я / За ред. Ю.В.Вороненка. Тернопіль: Укрмедкнига, 2001. 316 с.
6. Соціальна медицина та організація охорони здоров'я / Заг. ред. Ю.В.Вороненка, В.Ф.Москаленка. Тернопіль: Укрмедкнига, 2000. 680 с.
7. Соціальна медицина та організація охорони здоров'я: підручник / За ред. Ю.В.Вороненка. Тернопіль: Укрмедкнига, 2002. 332 с.

Допоміжна література

1. Валецька Р.О. Основи медичних знань: підручник. Київ: ВШ, 2009. 387 с.
2. Коденко Я.В. Основи медичних знань: навчальний посібник. Київ: АртОсвіта, 2004, 159 с.
3. Скакун М.П. Основи доказової медицини. Тернопіль: Укрмедкнига, 2005. 243 с.
4. Страшко С.В., Животовська Л.А., Пурік О.П., Гречишкіна О.Д., Міненко А.О., Савонова О.В. Соціально-просвітницькі тренінги з формування мотивації до здорового способу життя та профілактики ВІЛ/СНІДу: навч.-метод. посібник для студентів пед. вищих навч. закладів, вчителів основ здоров'я, викладачів валеології, основ медичних знань та безпеки життєдіяльності. Київ: Освіта України, 2005, 292 с.
5. Щорічна доповідь про стан здоров'я населення, санітарно-епідемічну ситуацію та результати діяльності системи охорони здоров'я України. Київ: ДУ «УІСД МОЗ України», 2017. 516 с.

Інформаційні ресурси в мережі Інтернет

1. Всесвітня організація охорони здоров'я www.who.int
2. Кохрейнівський центр доказової медицини www.cebm.net
3. Центр контролю та профілактики захворювань www.cdc.gov
4. Центр громадського здоров'я МОЗ України www.phc.org.ua
5. Українська база медико-статистичної інформації «Здоров'я для всіх»: <http://medstat.gov.ua/ukr/news.html?id=203>